

El moviment feminista i la política de pactes de la Transició: assoliments i renúncies

Pilar Toboso

UNIVERSIDAD AUTÓNOMA DE MADRID

pilar.toboso@uam.es

Rebut: 10/07/2017

Acceptat: 03/11/2017

RESUM

L'article analitza la influència que el moviment feminista va tenir a Espanya durant els anys de la Transició per a constituir una cultura política democràtica. Estudia l'activisme al carrer, la participació de les feministes en els mitjans de comunicació, la desarticulació del moviment i la seua integració en els partits polítics, i la presència d'aquestes feministes en les institucions fins a aconseguir la promulgació d'una legislació basada en la igualtat per raó de sexe. Aquest assoliment no va ser gratuït, ja que la incorporació de les feministes als partits polítics va implicar la renúncia a algunes de les reivindicacions del moviment en nom del consens i la política de pactes que va dominar la Transició espanyola. Això va provocar que el moviment feminista, que va contribuir a canviar el model social i familiar més que cap altre, es veiés obligat a posposar durant anys, i fins i tot dècades, algunes de les seues propostes inicials. A canvi, va aconseguir que d'altres es reconeguessen amb caràcter d'urgència, en una dinàmica de contrapesos de la qual no va poder escapar.

Paraules clau: moviments socials, feminisme, gènere, consens, renúncies, èxits.

ABSTRACT. *Feminist movements and transitional political pacts: successes and renunciations*

This article analyses the influence the feminist movement had in Spain during the years of the transition while a democratic political culture was being established. It studies the activism of the social movements, feminist participation in the media, splitting of this movement, and its integration into the political parties of the time. It also examines the incorporation of feminists into institutions up until the time that legislation on the equality of the sexes was proclaimed in Spain. This was not without a price because the incorporation of feminists into politics meant renouncing some of their vindications in favour of consensus and the policy of pacts which was characteristic of the Spanish transition. This also meant that the feminist movement, which contributed to the change in the Spanish social and family model more than any other group, was forced to postpone some of its initial proposals for years, or even decades. In exchange, other proposals were recognised as urgent in the unavoidable dynamics of checks and balances during the transition.

Keywords: social movements, feminism, gender, consensus, renunciations, successes.

SUMARI*

- Introducció
- El feminisme com a moviment social
- La institucionalització del moviment i la seua integració en els partits polítics
- Conclusions
- Referències bibliogràfiques

Autor per a correspondència / Corresponding author: Pilar Toboso Sánchez. Facultad de Filosofía y Letras. UAM. Campus de Cantoblanco. 28049, Madrid.

Suggeriment de citació / Suggested citation: Toboso, P. (2018). El moviment feminista i la política de pactes de la Transició: assoliments i renúncies. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 132(1), 39-49. doi: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.132-1.4>

* Article traduït per Josep Ribera Ribera.

INTRODUCCIÓ

El moviment feminista va contribuir més que cap altre a crear una nova cultura a Espanya, atès que la seua proposta de transformar el model social i familiar dominant en la dictadura, basat en rols sexistes, per un altre basat en la igualtat, va tenir conseqüències importants en la forma d'entendre les relacions personals. Les propostes feministes eren rupturistes tant en la concepció de la vida familiar com en l'activitat laboral, i la pressió que el moviment va exercir va ser fonamental perquè els drets socials i laborals de les dones, invisibles i relegats fins a aquell moment, s'inclouguessen en l'agenda política de la Transició.

Des del punt de vista ideològic, el moviment compartia a Espanya les premisses i les reivindicacions de les feministes d'altres països, però el context en el qual es va produir aquesta segona onada del feminisme el va dotar d'unes característiques especials, ja que va coincidir amb el canvi de règim polític i es va inscriure en el marc d'una transició política de la dictadura a la democràcia. Aquesta coincidència i la transcendència del moment històric van fer que el moviment no pogués aïllar-se de la resta de canvis que s'estaven produint al país i que les feministes ho aprofitessin per a canviar la situació de les dones, conscients que l'aliança amb els partits polítics que en aquells moments tenien possibilitat d'aconseguir el poder per a liderar el canvi anava a implicar cedir en algunes de les propostes inicials. El feminisme era un moviment radical que posava en qüestió les estructures socioeconòmiques de poder i els valors tradicionals, i que, en els anys setanta, va irrompre amb força en l'escena política espanyola, en un ambient polític, social i cultural molt polaritzat. En aquest context convivia els que advocaven per una ruptura total i per l'establiment d'un sistema democràtic real —en el qual s'havia d'incloure el cinquanta per cent de la població que fins llavors havia estat marginada— i els que preferien una reforma limitada que substituís el sistema polític sense qüestionar-ne les bases socials, especialment, el model familiar. Cal assenyalar que una part de la societat i dels partits polítics, inclosos els de l'es-

querra, se sentien molt còmodes amb aquest model familiar, ja que una cosa era transformar el sistema polític, i una altra de molt diferent, l'estructura familiar i de poder dominant.

D'altra banda, és un moviment al qual la historiografia ha prestat una atenció escassa. És estrany veure una fotografia de la Transició en què apareguen dones i també és rar que se'n parle en les obres generals sobre el període (Soto, 1998; Gallego, 2008; Cotarelo, 1992), i en les específiques sobre els moviments socials (Álvarez, 1994; Ibarra i Tejerina, 1998), tret d'algunes excepcions (Martínez, Gutiérrez i González, 2009; Toboso, 2015). Això ha provocat un coneixement parcial de la història de la Transició, malgrat l'abundant bibliografia que existeix sobre el període. Per a completar-ne el relat és necessària la inclusió dels exclosos —en aquest cas, de les excloses— o una reinterpretació del període des d'una perspectiva de gènere. Aquest article pretén recuperar l'actuació del feminisme com a moviment durant els anys de la Transició, sense oblidar l'actuació individual d'algunes dones que van contribuir al canvi i que han quedat en l'anonimat.

EL FEMINISME COM A MOVIMENT SOCIAL

Les primeres feministes van aparèixer a Espanya en el primer terç del segle xx. Eren dones que actuaven aïlladament, com Concepción Arenal, María de Maeztu, María Lejárraga, Clara Campoamor o Victoria Kent, per citar-ne solament les més representatives. Demandaven drets per a les dones, sobretot el dret a l'educació i al sufragi. En els anys seixanta, en un context de crisi del règim dictatorial i d'allunyament de la societat del nacionalcatolicisme, apareix el que es coneix com a *segona onada del feminisme*, i ho fa en forma de moviment, després de superar la letargia que havia patit en les primeres dècades de la dictadura. Aquest nou feminisme s'inscriu dins dels denominats «nous moviments socials», propis de les societats postindustrials, que enfonsen les seues arrels en el Maig del 68 i que plantegen demandes concretes. Se'ls denomina «nous» (Toboso, 2015) amb la finalitat de diferenciar-los del moviment obrer tradicional, basat en la lluita de classes.

Així doncs, la consciència feminista, adormida i silenciada durant anys a Espanya, revifa en un ambient de lluita contra la dictadura. Les feministes s'uneixen a diferents col·lectius professionals, les associacions veïnals —molt actives en aquests anys als barris de les grans ciutats— o les associacions universitàries, en les quals una generació més jove i més formada reivindica la presència de les dones a l'espai públic. A la Universidad de Madrid naix l'Asociación Universitaria para el Estudio de los Problemas de la Mujer (AUPEPM), l'objectiu de la qual, com n'indica el nom, era posar de manifest els problemes concrets que tenien les dones. Aquest tipus d'associacions es reproduïen a la resta d'universitats. Com en els altres països occidentals, la consciència feminista es va desenvolupar fonamentalment entre les dones menys discriminades: les que treballaven fora de la llar, les que ocupaven llocs de prestigi social, les que tenien un nivell d'estudis superior, les que gaudien de més independència perquè romanien solteres o estaven separades i les que procedien de famílies liberals o anticlericals. Quantes més d'aquestes característiques reunís una dona, més probabilitats tenia de desenvolupar una consciència feminista (Mueller, 1994). Els primers grups van actuar en uns casos de manera independent i, en d'altres, vinculats a altres moviments antifranquistes: associacions veïnals, de mestresses de casa, grups universitaris, pacifistes, etc. En tots aquests moviments es va fomentar una cultura feminista com a alternativa a la cultura femenina dominant, construïda per les autoritats, potenciada per l'Església i per la Sección Femenina, i que atorgava unes funcions específiques a les dones. El feminisme va representar una plataforma d'aprenentatge polític per a moltes dones que van abandonar l'àmbit privat i van emprendre un procés de socialització. Va complir, per tant, una de les funcions que s'atribueixen als moviments socials: va servir de tribuna per a la conformació de les elits polítiques, en aquest cas, de les dones. De fet, un percentatge important d'aquelles que van accedir a llocs polítics destacats en els primers anys de la democràcia (ministres, diputades, membres de la judicatura) procedia de les files del feminisme dels anys seixanta i setanta.

Durant l'etapa de la Transició, el moviment es va articular bé mitjançant petits grups —en què solien integrar-se dones amb un nivell de formació elevat i a les quals unien llaços ideològics, professionals o simplement d'amistat—, bé en seccions dels partits polítics de l'esquerra, més sensibles a les seues reivindicacions: socialistes, comunistes, trotskistes, proximesos o partits nacionalistes d'esquerra, en els quals les feministes actuaven com una espècie de *lobby* o grup de pressió. Els seus objectius principals consistien a denunciar la situació de les dones, conscienciar la societat sobre la discriminació que patien i reivindicar drets polítics, laborals i socials en un ambient hostil, no solament per la reticència dels homes, que veien perillar la situació de poder de què tradicionalment havien gaudit, sinó també d'algunes dones que sentien les propostes i discursos feministes com una agressió, com una crítica i un atac directe a la funció que havien desenvolupat tradicionalment. Per això, com indica Alberto Melucci, les protagonistes del moviment van viure «la contradicció [...] entre les promeses de ser incloses en l'ordre social i els costos socials d'existir com a dona i trobar-se destinades als rols immutables de mare, esposa i amant» (Melucci, 1994: 132).

La principal novetat de les associacions feministes va ser que les seues líders eren dones; i era una novetat perquè, fins llavors, en les institucions públiques, en els sindicats i en els partits polítics el predomini i la visibilitat havien correspost als homes. La irrupció de dones al carrer i als espais públics va suposar el primer esclavó en el camí cap a una normalització de les relacions de gènere. El feminisme postfranquista va ser un moviment minoritari, però molt actiu en els anys de la Transició, per la presència i la visibilitat que li van brindar els mitjans de comunicació: uns, perquè creien en les seues propostes i els altres, perquè el discurs fermament avançat i innovador de les feministes suposava un espectacle, estimulava el debat i augmentava l'audiència. La conseqüència va ser la irrupció, sobretot en la televisió, de dones que no es dedicaven a presentar programes d'entreteniment ni estaven destinades a decorar escenaris, com havia

ocorregut fins llavors, sinó que presentaven les seues propostes i debatien en igualtat de condicions amb els homes i amb les dones que no pensaven com elles.

La visibilitat era fonamental, perquè el moviment sols podia imposar les seues demandes si aconseguia suports socials, tant dels homes com de les dones. Uns suports que calia guanyar al carrer, cosa gens fàcil en una societat encara condicionada per l'educació que havia rebut. De fet, algunes dones veien les feministes com a «incomprensibles i exòtiques»,¹ com a unes furioses, envanides, individualistes i insolidàries, que es creien superiors i menyspreaven la labor social i familiar que tradicionalment havien exercit les dones. Els escandalitzaven les consignes amb les quals les feministes pretenien construir una nova identitat de gènere —com, per exemple, les famoses: «jo també sóc adúltera», «jo també he avortat», «jo també prenc anticonceptius» o «jo també sóc lesbiana»—, atés que suposaven un desafiament a les consignes dominants. Per a superar els prejudicis era necessari propiciar un acostament a les dones no feministes, fer que comprenguessen la situació de subordinació en la qual vivien i la necessitat d'eradicar-la. En aquest context, en octubre del 1976, l'Asociación Democrática de la Mujer, amb la col·laboració d'altres col·lectius feministes, va emprendre una campanya al carrer i en la premsa per a donar suport a una dona saragossana acusada d'adulteri, per a qui es demanaven cinc anys de presó. L'objectiu era paralitzar el procés, però va servir de pretext per a relançar el moviment i despertar la consciència de moltes dones que es van adonar de les conseqüències que podia tenir la discriminació legal que pesava sobre elles. El Codi Penal vigent en aquell any contemplava penes mínimes per a les relacions extramatrimonials comeses pels homes, mentre que, en el cas de les dones, aquestes podien arribar fins a sis anys de presó (Marcuello, 8 d'octubre de 1976). La publicitat i la pressió mediàtica que va tenir aquest cas van afavorir l'absolució de la dona i van sensibilitzar moltes altres dones no

feministes que, a partir de llavors, van canviar la seua postura en comprendre la importància del moviment feminista per a modificar aquest tipus de situacions.

Augmentar el nombre de simpatitzants era clau en un moment en què s'estaven posant els fonaments de la democràcia futura, perquè d'això dependria, en gran mesura, que les propostes feministes es convertissen en lleis o es quedessen adormides en un calaix durant dècades. A aquest efecte, les feministes van crear llocs de trobada: llibreries, cafeteries, editorials o revistes com *Vindicación*, des de les quals van tractar de difondre els seus plantejaments. No van desaproveitar tampoc l'oportunitat d'eixir a la televisió, acudir a les emissores de ràdio cada vegada que les convidaven i escriure articles en la premsa sobre temes que afectaven directament les dones. Solament el diari *El País* va publicar en 1976 més de 140 articles i notícies relacionats amb el feminisme; en 1977, més de 210, i en 1978, al voltant de 270 (Threlfall, 2009). D'aquesta manera, las dones *van eixir d'un armari* en el qual la cultura nacionalcatòlica les havia tancades durant dècades.

Fer pedagogia era fonamental, perquè algunes de les propostes defensades pel feminisme, com la legalització del divorci i de l'avortament, la llibertat reproductiva i sexual o el matrimoni entre persones del mateix sexe, despertaven moltes reticències. A totes aquestes qüestions s'havien oposat tradicionalment els sectors més conservadors i l'Església catòlica, que seguia gaudint d'una gran influència al país. Per a aquests sectors, el discurs feminista suposava un atac als valors establerts, a la maternitat, a la família, als rols tradicionals de gènere i al model sexual vigent, atés que el feminisme —no hem d'oblidar-ho— tenia un important component anticlerical. Encara que totes les feministes fossen anticlericals, l'Església, i per extensió els seus practicants, van sentir els seus plantejaments com un atac. Aquests sectors van combatre el discurs i les propostes feministes de forma apassionada, amb insults i desqualificacions, fins al punt de convertir el feminisme en una qüestió d'identitat per a les dones, a les quals va obligar a posicionar-s'hi: o s'era feminista o s'era antifeminista. En aquells anys era comú preguntar

¹ Com es va poder llegir en les pàgines de *Cambio 16*, el 22 de gener de 1978.

a les dones, tant en públic com en privat, si eren feministes, i tant les que responien afirmativament com aquelles que ho feien negativament mostraven la mateixa rotunditat. Carmen Fraga, filla del fundador d'Alianza Popular i conservadora com el seu pare, contestava en un programa de TVE: «No sóc feminista, ni desvergonyida, ni reivindicativa». Una altra senyora entrevistada en el mateix programa afirmava: «Espanya precisa del treball de les dones i no que aquestes es posen en lluites estèrils» (Jiménez, 5 de març de 1977). Discursos d'aquest tipus intentaven situar les feministes no solament en el costat de les irresponsables (desvergonyides, boges), sinó també en el de les poc patriotes.

Les feministes, per tant, van despertar fílies i fòbies en aquests anys, ja que tant el seu discurs com les seues actituds trencaven l'estereotip de dona tradicional: estaven informades, eren provocadores, parlaven sense embuts de sexualitat, actuaven amb decisió i debaten amb els homes sense complexos. Amb el seu activisme van aconseguir no passar desapercebudes, la qual cosa va fer que, finalment, els partits polítics decidissen incloure algunes de les seues propostes, o almenys començar a reflexionar sobre aquestes: la legalització dels anticonceptius, del divorci o de l'avortament. Eren tots temes delicats en un país catòlic en el qual solament uns pocs estaven disposats a enfrontar-se a la totpoderosa Església. Es tracta de mesures sobre les quals, possiblement, s'hagués acabat legislant, encara que bastant més tard, ja que especialment les dues últimes comptaven amb una forta oposició i, per tant, suposaven un risc electoral per als partits amb possibilitats de governar. Aquests partits van calibrar a cada moment la conveniència d'incloure-les en els seus programes electorals o no.

LA INSTITUCIONALITZACIÓ DEL MOVIMENT I LA SEUA INTEGRACIÓ EN ELS PARTITS POLÍTICS

Malgrat la seua força, el feminisme espanyol manca d'una base teòrica sòlida, la qual cosa va obligar els diferents col·lectius a simultaniejar l'elaboració acadèmica i discursiva del paradigma feminista amb

l'activisme polític. Mentre que uns col·lectius es van centrar en la definició de la filosofia feminista, uns altres van apostar directament per la lluita en el carrer i en les institucions, en considerar que no es podia desaprovechar l'oportunitat que brindava el canvi de sistema polític per a transformar les bases de la societat.² La diversitat va produir enfrontaments entre els diferents col·lectius, amb postures que oscil·laven entre els grups que, influenciats per les teories de Nancy Fraser (1997) o d'Iris Young (2000), proposaven la creació d'un gran partit feminista, independent dels altres partits polítics, i els més pragmàtics que, fins i tot reconeixent que les dones estaven discriminades en tots els àmbits, inclosos els partits, consideraven que la participació en aquests era la via més ràpida per a accedir a les institucions i modificar la legislació en un sentit igualitari. Aquest sector va apostar per la doble militància i es va integrar en els partits de l'esquerra política, ja que era impensable fer-ho en els de la dreta, que rebutjaven frontalment les seues demandes. La falta d'unitat va ser aprofitada pels detractors per a desprestigiar el moviment. Aquests al·legaven que si les feministes eren incapaces de posar-se d'acord entre elles, com contribuirien al consens i al pacte que dominaven l'ambient polític de la Transició? Les discussions en trobades com les Primeres Jornades per l'Alliberament de la Dona (desembre de 1975) o les denominades Jornades Catalanes de la Dona (maig de 1976) van ser airejades i exagerades per la premsa per a destacar-ne per sobre de tot l'escassa capacitat de diàleg del col·lectiu feminista. Però la veritat és que, encara que en aquestes trobades va quedar clar que el feminisme era plural, diversos grups van acordar, el 1978, constituir la Plataforma de

2 Entre aquells que es van dedicar a l'elaboració teòrica destaquen l'Asociación Española de Mujeres Universitarias, el Seminario de Estudios Sociológicos de la Mujer, l'Asociación Española de Mujeres Juristas, l'Asociación para la Promoción y Evolución Cultural (APEC), el Seminario Colectivo Feminista, el Colectivo Jurídico Feminista, i el Grup de Lluita per l'Alliberament de la Dona o la Liga Antipatriarcal de Mujeres Antiautoritarias y Radicales (LAMAR), a Catalunya. Entre els activistes, el Moviment Democràtic de Dones, l'Associació de Dones Separades (més endavant, divorciades), l'Associació Democràtica de la Mujer i el Frente de Liberación de la Mujer.

Organizaciones Feministas, en la qual es van integrar moltes associacions —encara que també hi va haver alguna excepció, com l'Asociación Democrática de la Mujer—. Des de la Plataforma es van emprendre accions directes per a denunciar la discriminació legal que patien les dones, es va exigir la posada en llibertat de les empresonades per fer propaganda d'anticonceptius o practicar avortaments, i es van elevar propostes a les institucions per a modificar les lleis en un sentit igualitari.

La prioritat de les feministes era aconseguir la igualtat legal, com a marc en el qual s'assentarien la resta de les lleis fins que això s'aconeguís. Perquè la igualtat fos efectiva, era necessari que el Govern recentment constituït no solament reconegués la igualtat com a principi, sinó que garantís mesures que la fessen efectiva: salaris i accés a l'educació i als llocs de responsabilitat en condicions d'igualtat per a homes i dones; dret de les dones a disposar del seu cos; una legislació igualitària en matèries com l'adulteri; la legalització dels anticonceptius, del divorci i de l'avortament, i l'adopció de mesures concretes que facilitessin les tasques familiars compartides per a posar fi al famós sostre de vidre. Eren mesures de gran importància, perquè algunes requerien que es procedís prèviament a la separació de l'Església i l'Estat. Suposaven, per tant, una ruptura dràstica amb el passat en un context polític en el qual prevalia el consens. En aquest punt, el feminisme va haver de fer concessions i va aconseguir que, a curt termini, s'aprovesen algunes de les seues propostes a canvi de posposar-ne d'altres, algunes, sine die.

La ruptura que suposaven les demandes feministes va provocar que en un primer moment els partits amb possibilitats de participar en el consens que va dominar la Transició fossen poc propensos a incorporar-les. Una postura que va variar amb el temps i que va permetre que, gradualment, algunes de les feministes més representatives en aquells moments s'integressen en les candidatures d'aquests mateixos partits. Aquest va ser un tema controvertit, perquè prompte es va comprovar que, sistemàticament, se solia col·locar les dones en els últims llocs de les

l·listes electorals, amb l'excepció de figures quasi mítiques, com la de Dolores Ibárruri. Com explica Carmen Vigil:

No és possible fer política feminista dins d'un partit no feminista. Les possibilitats que té una dona de fer carrera dins d'un partit, de formar part del nucli dirigent que pren les decisions, estan directament relacionades amb la seua acceptació dels projectes i prioritats d'aquest partit, i inversament relacionades amb el seu compromís feminista. Aquest compromís la convertirà, sense cap dubte, en una persona incòmoda, per la qual cosa lògicament serà apartada dels òrgans de direcció i no podrà incidir sobre la línia programàtica del partit (Vigil, 2009: 232-233).

Així que, de la mateixa manera que els partits van haver de cedir i aparcar moltes de les seues propostes inicials, en honor de la política de consens, les feministes també van cedir i es van integrar en els partits de l'esquerra malgrat el paper subordinat que aquests els van imposar, encara que amb l'esperança de poder situar-se més endavant en llocs destacats. Però, amb això, passaven de les manifestacions i els mitjans de comunicació a les institucions. En el PSOE, algunes feministes van constituir el grup Mujer y Socialismo, liderat per Carlota Bustelo. Va ser un grup de pressió que, a més de donar suport a les reivindicacions feministes, va exigir al partit la necessitat d'imposar en les l·listes electorals una quota mínima per a les dones. En les eleccions de 1977 solament van aconseguir un 10%, però des de llavors el tema de les quotes es va convertir en recurrent. Al juliol d'aquest mateix any, Felipe González al·ludia per primera vegada en el Congrés a la desigualtat que patien les dones, al «significat de la presència de les dones i els homes del PSOE en la vida parlamentària» i sol·licitava que s'incloués en la Constitució, que s'estava elaborant, un apartat específic sobre «drets de la dona» (CD, 1977: 66-67). Santiago Carrillo es va comprometre en la mateixa sessió que el PCE donaria suport a una Constitució «que salvaguarde els drets humans i garantisca la igualtat jurídica entre l'home i la dona, per a reparar les injustícies històriques escandaloses» (CD, 1977: 15). Però eren solament

declaracions d'intencions, perquè la realitat va ser que, entre 1977 i 1990, el percentatge de diputades va seguir sent molt baix, entorn d'un 6,5%; un percentatge que va començar un ascens gradual solament després que el PSOE i Esquerra Unida acceptessin el sistema de quotes. En la legislatura de 1977 van accedir al Congrés 21 diputades.³ No totes eren feministes, però algunes, especialment les integrades en els partits de l'esquerra, provenien d'associacions feministes i exercien la doble militància. Van tenir una actuació destacada en els debats parlamentaris de la Llei per a la reforma política i de la Constitució, i van influir perquè, de manera urgent, s'adoptessin mesures que afectaven directament les dones. Durant l'elaboració de l'avantprojecte constitucional, van assumir la defensa de les propostes contingudes en el document que la Plataforma de Organizaciones Feministas va fer arribar al president de les Corts: igualtat entre les persones garantida per l'Estat; majoria d'edat per a tots i totes als 18 anys; dret al desenvolupament de l'afectivitat i de la sexualitat; matrimoni civil i possibilitat de dissoldre'l; igualtat entre els cònjuges; accés a mitjans de control de la natalitat; coeducació, educació laica i gratuïta, i dret a un treball digne i remunerat en igualtat de condicions per a homes i dones. Totes eren propostes que afectaven directament la vida quotidiana dels ciutadans i les ciutadanes i que pretenien posar els fonaments d'una societat realment democràtica en la qual desapareguessen les fronteres sexistes. De manera que la pressió del moviment feminista al carrer i l'actuació de les seues representants en les institucions van fer que la Transició prengué un rumb diferent al que s'havia proposat inicialment.

L'aprovació de la Constitució va obrir un nou escenari, ja que el reconeixement del principi bàsic d'igualtat per raó de sexe va obligar a modificar i

a adaptar la resta de les lleis en sentit igualitari; en aquest punt, de nou, les feministes van haver de vigilar que es fes així. Sens dubte, les tres reivindicacions més polèmiques, i en les quals no estaven disposades a cedir, eren la despenalització dels anticonceptius, l'aprovació d'una llei de divorci i la d'una llei d'avortament. Totes aquestes mesures, inicialment, no estaven en l'agenda dels partits. La primera no va plantejar problemes, atés que es va utilitzar com a *moneda de canvi* en les negociacions dels Pactes de la Moncloa, signats a l'octubre de 1977. Aquest va ser un acord eminentment econòmic, que cercava solucionar els greus problemes que travessava el país, però que va ser aprofitat per a pactar una reforma del Codi Penal; en concret, de tres qüestions relacionades directament amb les dones: la despenalització de l'adulteri i de l'amistançament, la despenalització de la propaganda i expedició d'anticonceptius, i la modificació de l'edat de la dona en la tipificació dels delictes de rapte i estupre. La despenalització dels anticonceptius, concretament, va representar un assoliment fonamental en el camí de l'alliberament de la dona, perquè a pesar que, des de feia anys, moltes utilitzaven la *píndola*, ho feien en la clandestinitat i, de vegades, es trobaven amb farmacèutics poc inclinats a dispensar-los-la per raons de consciència. La seua legalització no solament va acabar amb aquestes pràctiques, sinó que va impulsar la creació dels centres de planificació familiar, després d'un acord signat amb el Ministeri de Sanitat i Cultura, que es va comprometre a impulsar-los. L'objectiu fonamental d'aquests centres, malgrat el seu nom, va ser informar i facilitar mitjans anticonceptius a les dones.

La legalització del divorci i de l'avortament va provocar, no obstant això, un intens debat a causa de la resistència de certs sectors. Per a les feministes representaven dos drets irrenunciables en el procés d'alliberament de la dona, per la qual cosa van convocar congressos i conferències, i van utilitzar els mitjans de comunicació i, sobretot, les institucions per a defensar-los. No van aconseguir, com pretenien, que es contemplés el divorci en la Cons-

3 Per UCD: Soledad Becerril, Mercedes Moll, Dolores Blanca Brunes, Elena María Moreno, Teresa Revilla, Esther Beatriz Tellado i Nona Inés Vilariño. Pel PCE: Dolores Ibárruri, Pilar Brabo i María Dolores Calvet. Pel PSOE: Carlota Bustelo, Carmen García Bloise, Virtudes Castro, Asunción Cruañes, María Izquierdo, Palmira Pla, Ana María Ruiz Tagle i Inmaculada Sabater. Per Alianza Popular: María Victoria Fernández-España. I pel Grup Socialistes de Catalunya: Rosina Lajo i Marta Àngela Mata.

titució, però, tal com va quedar redactat finalment l'article, s'obria la porta perquè això es pogués fer en un lapse breu de temps i després d'haver posat el debat al carrer. El president del Govern va ser acusat de *divorcista* per la jerarquia de l'Església i els catòlics més reaccionaris, que van dur a terme una campanya en contra duríssima. Durant la discussió del projecte de llei van defensar la indissolubilitat del matrimoni, tant del civil com del religiós, i van recordar als catòlics l'obligació de complir les normes. La Conferència Episcopal va intentar influir en els legisladors, al·ludint a la seua responsabilitat i a la seua obligació de defensar la institució familiar, i va insistir que el divorci representava un mal, ja que provocaria nombroses ruptures matrimonials. Aquesta postura intransigent va mobilitzar moltes organitzacions de dones i va provocar que un grup, en setembre de 1979, s'encadenés a les reixes de les finestres dels Tribunals Eclesiàstics, cosa que va provocar-ne la detenció. Les imatges van tenir una enorme repercussió i van afavorir la participació en el debat dels ciutadans, que es van pronunciar majoritàriament a favor de la restauració del dret al divorci, com posen de manifest els estudis i enquestes duts a terme durant aquells anys.⁴ El debat al si del Govern va fer que algunes diputades feministes, integrades inicialment a UCD, comprenguessen que aquest partit no donaria suport a propostes que afectessin directament les dones, per la qual cosa es van passar a partits més progressistes, especialment al PSOE.

Però, sens dubte, el projecte de llei més controvertit va ser el relatiu a l'avortament atés que, en aquest cas, els prejudicis i el rebuig social eren majors. Encara que l'aprovació d'aquesta llei era sentida com una necessitat per moltes dones i alguns homes —i a pesar que la realitat mostrava l'existència de pràctiques il·legals, així com també l'eixida, sobretot de joves, a altres països per a avortar—, aquest assumpte provocava problemes morals i de consciència en l'imaginari social. En aquest tema,

les feministes van haver de realitzar una labor pedagògica ingent per a desmuntar les falses creences que s'havien sembrat i que criminalitzaven i estigmatitzaven les dones que avortaven. També van haver d'enfrontar-se a l'Església i als partits més conservadors, com Alianza Popular, que rebutjaven frontalment la llei. Animades pel procés celebrat a Burgos a la fi del 1979 contra deu dones i un home acusats d'haver practicat avortaments o haver avortat, i per als quals el fiscal sol·licitava més de cent anys de presó, van iniciar una campanya de sensibilització que va incloure xarrades en els mitjans de comunicació i als barris, debats, mítings, taules redones, articles en premsa i manifestacions, que tenien l'objectiu d'acabar amb els prejudicis que envoltaven aquesta qüestió. No obstant això, van haver d'esperar que el PSOE guanyés les eleccions perquè el tema es debatés al Parlament. En 1983 s'aprovava la primera llei de despenalització de l'avortament, que no va entrar en vigor fins a 1985 a causa del recurs d'inconstitucionalitat interposat per Coalición Popular (grup en el qual, en aquells moments, s'integrava Alianza Popular), a pesar que solament contemplava la possibilitat d'avortar en tres supòsits. Anys més tard, aquesta llei seria amplificada per un altre govern socialista.

Aquests foren els assoliments de major importància social, però no els únics, ja que el principi d'igualtat per raó de sexe reconegut en la Constitució es va traduir també en la possibilitat que les dones accedissen a professions tradicionalment vetades per a elles. Segons algunes de les protagonistes que van participar aquests anys en els debats legislatius, un dels assoliments més controvertits va ser la incorporació de les dones a les Forces Armades, una institució reservada exclusivament als homes.

Diputades feministes com Eulàlia Vintró, María Dolores Pelayo o Elena Vázquez també van aconseguir introduir en el debat polític temes com la regulació de la publicitat per a evitar el sexisme, la possibilitat de reduir la jornada laboral, el repartiment de les tasques o l'extensió dels serveis socials, qüestions fonamentals perquè els homes i les do-

4 Diferents estudis en aquest sentit es troben en la biblioteca i l'arxiu de l'Instituto de la Mujer, en l'actualitat, Instituto de la Mujer i para la Igualdad de Oportunidades.

nes poguessen compatibilitzar la seua vida laboral, personal i familiar. La introducció d'aquests temes, considerats personals —i, per tant, pertanyents a l'àmbit privat— va ser sens dubte un assoliment de les feministes, que van demostrar als polítics la necessitat d'incloure'ls en les agendes. D'aquesta manera, van començar a desdibuixar-se les fronteres entre l'esfera pública i la privada.

Però l'acceptació del consens polític, una vegada que el moviment es va diluir en els partits, va limitar les pretensions inicials i va obligar a renunciar, almenys temporalment, a demandes com la recerca de la paternitat, l'avortament lliure, la regulació del matrimoni entre persones del mateix sexe, les lleis sobre violència de gènere o la paritat en tots els àmbits —incloent-hi el treball i les cures domèstiques—, demandes que, en aquells moments, no estaven disposats a defensar els partits. És veritat que anys després, amb una cultura democràtica més sòlida, s'han représ i han rebut l'atenció dels legisladors. Però també és cert que cal seguir incidint en algunes qüestions, com per exemple la violència de gènere, el repartiment de tasques, el discurs sexista o la paritat laboral en els nivells superiors, perquè encara queda molt a fer.

CONCLUSIONS

El moviment feminista va contribuir més que cap altre a la conformació d'una cultura i una mentalitat democràtiques. Va resultar clau per a aconseguir que els drets de les dones i la igualtat per raó de sexe s'assumissen com a inqüestionables. Va obligar els partits polítics a defensar-los en els seus programes i a utilitzar un discurs i un llenguatge menys sexistes. El principi d'igualtat, recollit en la Constitució de 1978 i aplicat posteriorment a la resta de les lleis, i els canvis en el dret de família van ser una conseqüència directa de la pressió exercida per les feministes al carrer i en les institucions. L'elevada presència de dones en l'actualitat en les institucions públiques, especialment en els partits polítics i en els sindicats, es deu en gran mesura al

treball realitzat pels grups feministes en els anys seixanta i setanta, fonamentalment entre 1975 i 1978, anys en què un xicotet però enèrgic moviment feminista va participar en les mobilitzacions cap a la democràcia (Alberdi, 2009). Les seues membres van influir en la formulació del principi d'igualtat en la Constitució i en la transformació de les lleis, especialment les relacionades amb la família i amb l'àmbit privat. Encara que Mary Nash manté que «les dones del tardofranquisme i la Transició Política Democràtica van engegar un moviment social de gran transcendència que va transformar la seua vida modificant pràctiques socials tradicionals» (Nash, 2011: 283), potser és més exacte dir que va ser un grup de feministes les que van conscienciar les dones de la seua situació fins que van aconseguir transformar l'estructura de poder dominant. Van aconseguir convertir allò personal en polític, en incorporar les seues demandes al debat públic. Unes demandes que, a més de reclamar una major participació i el reconeixement de drets per a les dones, van exigir una transformació profunda de la vida quotidiana. Si alguna cosa ha canviat en la cultura política dels últims trenta anys, ha sigut la concepció de la família i els modes de relació entre homes i dones. En ambdues qüestions han tingut molt a veure les feministes, perquè la transformació de la societat patriarcal en una més igualitària ha sigut el canvi més profund o, almenys, un dels més visibles del segle xx.

Però la desactivació prematura del moviment, en ser absorbit per uns partits polítics disposats a assumir sols algunes de les seues reivindicacions, ha provocat que quedessen pendents algunes propostes inicials fonamentals i que la igualtat legal encara no s'haja traduït en una igualtat plena i real. I és que les lleis no basten per a canviar el model social si aquestes no vénen acompanyades d'un canvi de mentalitat que depén de l'educació en l'escola, en la família i en els mitjans de comunicació. Sens dubte, un dels problemes principals que té la societat actual és la violència de gènere, ja que té conseqüències tràgiques per a moltes dones. En 2016 van ser assassinades per les seues parelles o exparelles 53 dones a Espanya i,

en 2017, 49 (a les quals cal sumar 8 menors assassinats pels maltractadors de les seues mares). Aquesta situació intolerable ha tornat a reactivar el moviment. Durant tot el mes de febrer del 2017, per exemple, un grup de dones, treballadores i estudiants, van realitzar una protesta i una vaga de fam a la Porta

del Sol de Madrid i, durant la jornada del 8 de març, Dia Internacional de les Dones, es van fer manifestacions a les principals ciutats i universitats del país, en les quals van participar milers de dones, sobretot joves, amb consignes feministes que recorden les dels anys setanta.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Alberdi, I. (2009). La influencia del feminismo en la transición de España a la democracia. En C. Martínez, P. Gutiérrez, i P. González (ed.), *El Movimiento Feminista en España en los años 70* (p. 203-210). Madrid: Cátedra.
- Álvarez, J. (1994). Movimientos sociales en España: del modelo tradicional a la modernidad postfranquista. En E. Laraña, i J. Gusfield (ed.), *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad* (p. 413-442). Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Cotarelo, R. (1992). *Transición política y consolidación democrática (1975-1986)*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- CD = Congrés dels Diputats (1977). *Diario de Sesiones*, 5 (juliol 1977).
- Fraser, N. (1997). *Iustitia Interrupta. Reflexiones críticas desde la posición postsocialista*. Bogotá: Siglo del Hombre Editores / Universidad de los Andes.
- Gallego, F. (2008). *El mito de la Transición*. Barcelona: Crítica.
- Ibarra, P., i Tejerina, B. (1998). *Los movimientos sociales: transformaciones políticas y cambio cultural*. Madrid: Trota.
- Jiménez, M. (5 de març de 1977). El feminismo incomprendido. *Sábado Gráfico*.
- Marcuello, J. R. (8 d'octubre de 1976). El polémico juicio de una mujer acusada de adulterio. *El País*.
- Martínez, C., Gutiérrez, P., i González, P. (2009) (ed.). *El Movimiento Feminista en España en los años 70*. Madrid: Cátedra.
- Melucci, A. (1994). ¿Qué hay de nuevo en los nuevos movimientos sociales? En E. Laraña, i J. Gusfield (ed.), *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad* (p. 119-150). Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Mueller, C. (1994). Identidades colectivas y redes de conflicto. El origen de las movilizaciones de las mujeres en Estados Unidos. En E. Laraña, i J. Gusfield (ed.), *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad* (p. 287-320). Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Nash, M. (2011). La construcción de una cultura política desde la legitimidad feminista durante la Transición Política democrática. En A. Aguado, i M. T. Ortega (ed.), *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo xx* (p. 283-306). València: Publicacions de la Universitat de València / Universidad de Granada.
- Soto, A. (1998). *La Transición a la democracia*. España, 1975-1983. Madrid: Alianza.
- Toboso, P. (2015). La aportación de los nuevos movimientos sociales a la democracia en España. En M. Pérez, i I. Saz (ed.), *Historia de las Culturas Políticas en España y América Latina. Del franquismo a la democracia, 1936-2013* (p. 81-111). Madrid/Saragossa: Marcial Pons / Pressas de la Universidad de Zaragoza.
- Threlfall, M. (2009). El papel transformador del movimiento de mujeres en la transición política española. En C. Martínez, P. Gutiérrez, i P. González (ed.), *El Movimiento Feminista en España en los años 70* (p. 17-53). Madrid: Cátedra.
- Vigil, C. (2009). A propósito de la Ley de Igualdad: la paridad y la conciliación de la vida laboral y familiar desde una óptica feminista materialista. En G. Franco, i A. Iriarte (ed.), *Nuevas rutas para Clío: el impacto de las teóricas francesas en la historiografía feminista* (p. 215-247). Barcelona: Icaria.
- Young, I. (2000). *La justicia y las políticas de la diferencia*. Madrid: Cátedra.

NOTA BIOGRÀFICA

Pilar Toboso és catedràtica d'Història. Ha sigut vicedegana d'Investigación e Infraestructuras de la Universidad Autónoma de Madrid entre 1995 i 1999. Ha sigut directora del Departament d'Història Contemporània entre 2005 i 2012 i, de nou, des de març de 2016. Ha sigut representant dels directors de departament en el Consell de Govern de 2005 a 2008, i del PDI des de 2008 fins a 2012. Ha participat en nombrosos projectes de recerca i ha sigut investigadora principal de quatre projectes competitius: entre 2012-2016, del titulat «Las redes de poder en la España Contemporánea y sus relaciones con el mundo atlántico (siglos XIX-XX)» i, des de 2016, del projecte «Intercambios culturales y creación de identidades a través de las fuentes literarias». En l'actualitat dirigeix una col·lecció d'història contemporània per a l'editorial Síntesis.

